

De reiziger op

Afdeling 4

Voor Charl's vrienden

ISBN:

© D. Brugman, 2018

Inhoud:

Deel I: Twee vrienden

Ter inleiding: De reiziger	7
1 Een brief uit Polen	14
2 De namen	24
3 De vermoorde vriend	29
4 De geheugenstem	37
5 Het wonder	46
6 Vrijspraak	51
7 De Poolse vriend	57
8 De grensverlegger	68
9 Aanspraak	74
10 Op de rechte weg naar het einde	85

Deel II: Stemmen uit het ondergrondse

Ter inleiding: Een afscheidsbrief	95
11 Plim	105
12 Een bak met stenen	112
13 In het aquarium	119
14 Het ondenkbare	125
15 Een bordje met velletjes	132

16 Het dodenschip	141
17 De sprekende hond	148
18 De plas	155
19 Gauguin is met ons	162
20 De kamer van zuchten	169
De paradijsvogel die mijn pad kruiste. Nawoord	180

DEEL I

Twée vrienden

Ter inleiding: De reiziger

September 1993

Is een reiziger een idioot? Een niet ernstig te nemen warhoofd? Een tussen de wal en het schip gevallen? Misschien is het laatste wel het dichtst bij het antwoord, zo dat daar is. Immers gedreven door iets vaags, iets onduidelijks, iets onbestemds ook, laat de reiziger huis en stee voor wat het is en reist af in de richting van de wind. Alles wat veiligheid biedt, zekerheid geeft en comfort verschaft, keert hij de rug toe, om een ongewisse tijd in onbekende streken door te brengen en daar het liefst onbetreden paden te volgen.

De reiziger is een verslaafde die onder de geestdodende monotonie van het voorspelbare, ingeblikte bestaan probeert uit te komen. Hij voegt zich weliswaar, past zich tot op zekere hoogte aan, maar kan niet accepteren dat z'n eigenheid tot een dertien in een dozijn verwordt. Hij kan echter evenmin nog een nomade zijn. Daarvoor is hij te ernstig beschadigd door de cultuur die hem gekneed en ge(mis)vormd heeft. Vrijwillig verbant hij zich naar oncomfortabele, primitieve en eenzame omstandigheden, waar ondanks de stilte en de rust z'n intelligentie niet op haar lauweren rust. Dat is ook de reden waarom hij die nomade niet is en niet kan zijn; hij is aan de eenvoud voorbij. Hij behoeft prikkels en dient te worden gevoed door beelden, gebeurtenissen en disputen.

Een reiziger is een enigszins wonderlijk mens, een beetje buiten de orde, een tikje zonderling wellicht, maar hij ontkomt er niet aan om bij tijd en wijle de alledaagse brij te verruilen voor de illusie dat het leven groots en meeslepend kan zijn. Dat kan het zo nu en dan ook zijn,

maar in het algemeen wordt de mens elders door dezelfde triviale en banale redenen gedreven als overal. Desondanks zoekt de reiziger horizonten op, ondergaat hij ongemak en moet het goed vinden dat, terwijl hij ziek in z'n voertuig ligt, niet in staat voedsel of drank in zich te houden, domme, niets beter wetende of te doen hebbende politie functionarissen hem tot drie maal toe nopen z'n *Dokumenti* te tonen. En het is juist dit 'brijdenken' dat hij de rug toekeert als hij de deur achter zich sluit. Ontlopen doet hij het nooit, altijd kruist dit ongeloof, dit onvermogen tot verplaatsing in iets onalledaags, z'n pad. Toch zijn het slechts incidenten, die probleemloos worden gecompenseerd door de rijkheid aan beelden en andere ervaringen. De vraag 'of hij een idioot is' kunnen we dus voorzichtig bevestigend beantwoorden, maar dan wel één in ongevaarlijke zin, immers hij bedreigt slechts zichzelf en verzilvert z'n illusies voor werkelijkheden

Maar een reiziger overkomt veel. Hij heeft lang niet altijd grip op de loop der dingen. Zo kan het de reiziger overkomen in een cultuur met een hoog Oblomov gehalte, waar stellig veel geëpibreerd dient te worden, dat hij, zittend tussen drie mannen die gezamenlijk zo'n 230 à 240 jaar beslaan, door één van hen op de hoogte wordt gesteld dat hij bijna blind is, z'n kniegewrichten het laten afweten, dat ie zich naar huis schuifelt i.v.m. Europa voetbal op de radio en dat hij 'n flink deel van z'n bestaan onvrijwillig in Siberië heeft doorgebracht ... Vol lof is hij dus niet, deze Hongaar in diaspora. Z'n maat schudt, evenals hij, m'n hand bij vertrek en neemt mijn gezicht tussen beide handen. Een gebaar.

De reiziger wandelt in flinke heuvels, deels bewerkt, deels bebost. Op een open plaats ver weg van iedereen hoort hij geluiden, zéér dichtbij, maar er is niets of niemand. Het geluid is niet geruststellend,

komt onmiskenbaar van meerdere kanten en doet stevige kaken vermoeden. De reiziger begint aan zinsbegoocheling te denken en springt zelfs geschrokken opzij zó dichtbij is dat niet te traceren geluid. De grond is omgewoeld en hij vermoedt wilde zwijnen. Dit overkomt hem later nog eens en een passerende paddenstoelenzoeker bevestigt desgevraagd z'n vermoeden. De veronderstelde afmetingen die hij op 60-70 cm had geschat, bleken een meter te kort geschat. De dieren bevonden zich onder de grond. Hij liep er overheen, vandaar. Deze beren hebben stoot- of hoektanden van 15 tot 30 cm. Respectabel derhalve.

En zo treft men de reiziger nu eens aan bij een Breugheliaanse bruiloftsdis, met z'n nap op de houten tafel trommelend, dan weer bevindt hij zich in het kraaiennest van J. Bosch' narrenschip, teneinde zicht te krijgen op z'n eigen onwetendheid. De ruwheid van de zee echter, vermeerderd met het zwaaien van de scheepsmast verhinderen een volledig beeld. De immensheid wordt hem desondanks steeds duidelijker ... Maar zwijgen kan hij niet. Wie is groot genoeg voor de stilte? Een stilte die niet staat voor kwetsbaarheid, maar een stilte die volgt op het rumoer?

Dan trekt een paard langs met een bemodderde boerenkar, geladen met tweedelige doodskisten. De onderste helften in elkaar geschoven in de lengterichting, de deksels op elkaar gestapeld dwars achter de bok. De voerman heeft z'n arm rond z'n kornuit, die naast hem zit, geslagen en betast diens rechteroor. Er is, zo komt het de reiziger voor, een hoog gehalte aan dagelijks leven.

De reiziger, die niet stil zit op de niet beschreven dagen, bevindt zich inmiddels in het hart van de Karpaten. Een moeizame lange weg naar boven, slechte kwaliteit, veel delen van de weg zijn weggezakt,

heel veel vallend gesteente, kortom er wordt hier in de nacht niet gereden. Beeldschoon, dat wel! Hoog ook en zeer onherbergzaam, met op ± 2200 meter hoogte nog een tunnel van zo'n anderhalve kilometer. Ruig dus en vrijwel geen mensen. Hij vindt een prachtige stek langs een groot meer, 'Vidrasu' geheten (boven Râmnicu Vâlcea), kookt z'n potje, stookt een kampvuurtje en zit alleen maar tevreden te mijmeren hoe men, rijdende langs grillige vormen van dit soort meren, volstrekt van richting gedesoriënteerd kan raken.

Er melden zich die nacht geen beren. De volgende dag verlustigt hij zich in de weergaloze schoonheid der dingen en de muze der stilte. Veel paddenstoelen ook: parestuifzwam, russula's en paarse schijnridder en op andere plaatsen prachtige champignons, vuistgroot. Vandaag op het menu 'gesorteerde' inktzwam met in de vuuras gesmoorde (gepofte) aardappel, e.e.a. met salade van de dag en fruit toe.

Verwondering bij de reiziger ook waarom en waaraan het verschil te wijten is voor wat betreft het gevoel van sympathie of afkeer dat hem bevangt als hij een willekeurige plaats binnenkomt die hij nooit eerder bezocht. Maar, zo vraagt hij zich af, wat is een mens bij wie de verwondering is geweken?

Hoewel enkele tientallen jaren Oostblok 'socialisme' de nodige en inmiddels weer van hun sokkels verwijderde helden heeft opgeleverd, is het met de cultuur en de uitingsvormen daarvan niet zo bijzonder gesteld, althans volgens de waarnemingen van de reiziger. Toch heeft hij, in provinciestedjes, *ART Galeriers* gezien met behoedzame pogingen tot kunst. De verwondering wordt voortdurend gevoed. Zo rijdt de reiziger de middeleeuwen uit, gelardeerd met schokkende, onthutsende beelden van menselijk leed. Verminkte en door de

samenleving uitgekotste, bedelende grijsaards, die hun misère kamerbreed voor hem uitstallen, worden overvleugeld door de eigentijdse stadsarchitectuur, waar hij struikelt over de winkels, de waren en het begerig consumerende, goed geklede publiek. De reiziger is hier in de marge.

Een plaquet vermeldt: “Casa de Cultura a Sindicatelor”. Aangetrokken door het hoog Spaanstalige gehalte betreedt hij een hal, een vestibule gevuld met speel- en gokautomaten ... mannen ook met te schelle stemmen, te opdringerig en met van zichzelf overtuigd zijnd gedrag, die pakken bankbiljetten tellen. Altijd maar weer dat type mannen, die achteloos deze pakken uit hun zak halen en tellen ... Vervangende schaamte voor dit soort altijd en overal weer opdoemende uitvaagsel. Reist de reiziger door de tijd dan wel reist de tijd door de reiziger, zo vraagt hij zich af.

Men is hier het Coca Cola tijdperk binnen getreden, letterlijk. Deze firma gooit hoge ogen in dit nog onwennige land. Zelfs in de meest onwaarschijnlijke achterhoeken schettert die reclame voor de als kruipolie werkende (letterlijk) vloeistof de passant tegemoet. Op weg naar Alexandrië (nee, niet diegene) poogt hij zekerheid te krijgen over een al of niet bestaande grensovergang naar Bulgarije. Men kan daar niet achteloos mee omgaan, want de informatie wil elkaar nog al eens tegenspreken en is zeker niet altijd betrouwbaar.

Het is inmiddels weer iets verder in de tijd. Reiziger verlegt opnieuw z'n grens en wel die met Bulgaria. Andere plaats weliswaar, maar toch. Vroeg op en aan de slag resulteert in een rij wachtenden aan de Roemeense kant. Anderhalf uur later en na het betalen van ecologie belasting (± 13,50 Fl.) om te rijden over de brug die beide landen scheidt, belandt hij aan de Bulgaarse kant. Visum? Jawel meneer, maar

eerst ecologie belasting. Kosten 10\$. Heb ik niet. Dan maar 10 Fl. Reiziger knikt instemmend. Visum = 112 DM of 130 Fl. Reiziger zucht en betaalt, maar er zitten kloofjes van 3 mm in de biljetten en deze worden afgewezen. Dan maar 100 DM (gaaf) en 50 Fl. aangeboden. Ook dat mag niet. Wisselkantoor wil 100 Fl. wel wisselen voor 35\$. Dat begrijpt reiziger en wenst haar het gas toe! Terug naar Roemenië kost opnieuw visum van ± 62 Fl. Uiteindelijk ruilt reiziger zijn bezeerde biljetje van 50 Fl. voor 40 DM met *truck driver* uit Germany en verkrijgt visum. De staatsbank van Bulgarije bezwendelt andere valuta dan de \$ en de DM. De reiziger ontmoet naast de staatswisselaar een jongen die voor zichzelf is begonnen ... Hij wisselt voor een gunstiger koers, zij het nog niet zo als het behoort. Er valt hier niets te begrijpen. Cyrillisch wat de klok slaat. De zon is blakerend en de reiziger vervolgt z'n lot door de tijd.

'n Idioot onderweg, Charl.

Vijfentwintig jaar later is de schrijver van de brief gestrand in het verpleeghuis Beetsterhiem, om zijn lot door de tijd te vervolgen omringd door zorgverleners, van wie hij de zorg bij voorkeur zoveel mogelijk mijdt. Zorg verlenen mag dan een zinvolle bezigheid zijn, zorg ontvangen ervaart hij al snel als bemoeienis en een bevestiging van de nutteloosheid van het eigen bestaan.

Ook in het verpleeghuis doen zich tal van verschijnselen voor die hem ernstig aan zijn verstandelijke vermogens doen twijfelen. De oorzaak lijkt een andere. Hij is Parkinson patiënt in de laatste fase, hetgeen betekent dat de ziekte ook zijn verstandelijke vermogens aantast. De medicijnen die hij krijgt om de verschijnselen van deze ziekte te onderdrukken, levodopa, hebben invloed op zijn waarneming.

Hallucinaties en wanen zijn aan de orde van de dag. Hoezeer hij zijn best ook doet, hij slaagt er niet in een test te ontwikkelen die hem in staat stelt de sociaal gedeelde werkelijkheid te onderscheiden van de gehallucineerde of gedroomde werkelijkheid.

Toch treedt tijdens de wanen misschien in de kern hetzelfde verschijnsel op als in de jaren dat hij gezond van geest was: zijn verlangen zich te willen ontdoen van de knellende banden van het al te alledaagse bestaan. Ook in het verpleeghuis weigert hij zich te laten leven door 'de brij', de vaste leefpatronen die het verpleeghuis aan hem wil opdringen en zoekt hij de voor hem bestemde, onbekende en mogelijk zelfs onbetreden werkelijkheid op. De medicatie beïnvloedt dit proces, creëert nieuwe mogelijkheden, maar is er niet de oorzaak van.

1 Een brief uit Polen

Ik had juist plaatsgenomen bij Charl op de stoel naast het raam, met de rug tegen de muur, zodat ik zicht had op zijn kamer, toen er op de deur werd geklopt. Voordat een van ons kon reageren was de verzorgster al binnen. “Goedemiddag,” zei ze, enigszins geforceerd opgewekt. “Er is post voor u.” Ze deponeerde twee brieven op tafel en vertrok onmiddellijk. Charl zat aan de tafel voor het raam met de rug naar de deur en had alleen haar hand gezien met de brieven en een deel van haar onderarm. Ik begreep dat haar enigszins schuwe bejegening kenmerkend was voor zijn verstandhouding met deze verzorgster.

Hij wierp een blik op de brieven. “Een brief van Gaston,” zei hij. Het karakteristieke handschrift, bijna een spijkerschrift, op de bovenste brief had hij, net als ik, onmiddellijk herkend. “Hij blijft maar brieven schrijven, maar ik kan ze niet beantwoorden. Dat is pijnlijk,” meende hij. “Mis je het contact met Gaston?” vroeg ik. “In sommige opzichten natuurlijk wel. Ik ken hem al tamelijk lang. Een verdienstelijk man in het ambtenarenbestel. Een man die zijn bijdrage leverde. Hij is behulpzaam geweest en wist mensen te motiveren. Ik bewonder zijn doorzettingsvermogen. Ook na zijn pensionering onderhield hij zijn contacten.” Hij pauzeerde.

“Ben ik al die aandacht wel waard?” vraag ik me af. “Wat heb ik te bieden? Mag ik zoveel inzet verwachten? ‘Vrijwillig’ is ook een relatieve zaak. Op een gegeven moment raak je schatplichtig aan mensen. Relaties worden pijnlijk als je het gevoel krijgt dat je dingen moet vereffenen. Als je voelt dat je een ander zijn deel onthoudt. Ik heb voor de geboorte van zijn zoontje, nu al jaren geleden – de zoon is inmiddels

getrouwd en heeft ook kinderen – een houten bokkenkar gemaakt, om hout in te stapelen. Maar Gaston en zijn vrouw zijn meer solidair naar mij toe geweest dan ik naar hen. Ik kon die solidariteit niet opbrengen. Ik ben schatplichtig aan hen.” Hij pauzeerde opnieuw.

Hij tikte met het puntje van zijn wijsvinger de bovenste brief opzij, zodat hij ook de afzender van de onderste brief kon identificeren. “Die andere brief is van deze instelling,” zei hij, wijzend naar de brief onder die van Gaston. “Gewoonlijk neemt Ab die mee voor de administratie, maar ik heb begrepen dat Rijco die taak heeft overgenomen. Ab zal je daarover nog bellen.”

“Hoe zit het eigenlijk met de brief van Janek?” vroeg ik en pakte een brief op met buitenlandse postzegels, die naast de brieven lag die juist gebracht waren. “Hoe lang ken je Janek eigenlijk?” vroeg ik. “Niet zo lang als Gaston natuurlijk,” antwoordde hij. “Die ken ik bijna vanaf het moment dat ik hier kwam wonen. Hij was net als ik een van de vele Amsterdammers die naar Friesland trokken. Friesland was toen populair. De meesten keerden op hun schreden terug. De mentaliteit van de Friezen lag ze niet. Maar ik en dus ook Gaston behoren tot diegenen die zijn gebleven. Ja, hoe lang ken ik Janek. Hij en Katarina waren destijds nog niet getrouwd, maar ze hadden al wel een relatie. Zij zat op een opleidingsinstituut in Krakau. Ze was tamelijk schuchter, alsof hij haar beschermheilige moest zijn. Hij was ook wel ouder. Katarina wilde zien dat Janek verliefd op haar was. Hun oudste, Henryk, zal nu een jaar of 19, 20 zijn. Dus Janek en ik kennen elkaar ruim 20 jaar.” “Hoe heb je hem eigenlijk leren kennen?” vroeg ik door. “We ontmoetten elkaar op een pontje bij de oversteek van een rivier. Ik vroeg hem de weg en toen bleek dat hij die kant ook op moest, raakten we in gesprek.”

Ik onderhoud sinds enige tijd uit naam van Charl contact met Janek via de mail. Ik had hem geïnformeerd dat Charl volgens de arts in een verpleeghuis moest worden opgenomen en ik hield Janek op de hoogte van de lichamelijke en geestelijke toestand van Charl. Ook had ik de consequenties van de uitspraken van de arts aan Janek duidelijk gemaakt. Charl had me met nadruk gezegd hem te schrijven hoe de vork in de steel zat. “Het gevolg is, vrees ik, dat we elkaar niet meer in levende lijve zullen zien, een hoogst onaangename gedachte, die we zullen moeten aanvaarden.” Janek had mij bedankt voor de informatie en had nu Charl een brief geschreven. Ik kon me goed voorstellen dat hij niet met Charl in gesprek wilde blijven via een hem onbekende tussenpersoon. Echter, rechtstreeks schriftelijk contact met Charl behoorde niet langer tot de mogelijkheden.

“Hoe lang ligt die brief hier nu al?” hervatte ik de draad van ons gesprek. “Zeker enkele weken. Heb je die inmiddels gelezen?” Charl schudde ontkennend zijn hoofd. Ik zag dat de envelop nog steeds niet was geopend. “Zal ik hem voorlezen?” vroeg ik. Hij had immers leesproblemen. “Hmmm,” aarzelde hij, maar na enig wikken en wegen stemde hij er mee in. Ik begreep zijn aarzeling niet goed. Waarom liet hij die brief van zijn vriend uit Polen ongeopend liggen? Zo frequent waren de brieven niet die Janek aan Charl schreef.

“Janek is toch van bijzondere betekenis voor je? De honderden kilometers naar Polen reed je heel wat makkelijker dan de tientallen kilometers naar het westen waar ik woonde,” zei ik. Het klonk alsof ik jaloers was, realiseerde ik me. “Ik weet niet of je dat zo kunt stellen,” reageerde hij. “Mijn reisdoel lag in die contreien. Bij Janek langs gaan was een aangename tussenstop. Hij kon niet naar mij toe komen. Hij moest voor de beesten op de boerderij zorgen.” Charl keek me aan en

zei: “Wij zagen elkaar af en toe toch wel.” “Ik bedoelde niet dat ik hem benijdde,” zei ik. “Ik had van jou niet de indruk gekregen dat hij een benijdenswaardig leven leidde.”

Charl had me meermalen geschreven dat Janek zich niet op zijn plaats voelde in het dorp in zuidoost Polen waar hij woonde en was opgegroeid. De man leek me een tamelijk kommervol bestaan te leiden, niet zozeer materieel als wel sociaal en intellectueel. Het was me nooit helemaal duidelijk geworden, hoe ik zijn isolement moest duiden. Hij leek me een tamelijk hulpeloos iemand, die de zorg voor zijn gezin en het boerenbedrijf op zich had genomen, maar wiens hart elders lag. Janek begroef zich in zijn werk, volgens Charl in een poging zijn omgeving te vergeten. Sterker nog, Janek pleegde roofoverval op zichzelf. Diens dagen begonnen zomers om half zeven 's ochtends en duurden tot half negen 's avonds. “16-urige werkdagen kun je je niet ongelimiteerd veroorloven,” had Charl geschreven.

Tijdens het voorlezen bleek al snel dat Charl de Engelstalige brief niet kon volgen. “Het is een soort Pools Engels,” klaagde hij. Ik begreep dat dit onvermogen ook een reden kon zijn waarom hij de brief niet had aangeroerd. “Ik heb eerder de indruk dat het vertaald is door een automaat, omdat er ineens een aantal onbegrijpelijke formuleringen tevoorschijn komt,” zei ik. “Ik kan de brief ook gelijk vertalen.” Dat leek hem een goed idee.

Ik vertaalde de brief voor zover mogelijk en las deze voor. De brief begon met de opmerking dat Janek elke dag wel een keer aan Charl dacht. Daarna volgden vragen over diens lichamelijke en geestelijke toestand en de dringende wens van Janek om hem te zien en te spreken. Ook verontschuldigde Janek zich voor zijn wantrouwen ten

opzichte van mij. Ook al was ik een vriend van Charl, het lukte hem niet om mij te vertrouwen.

Vervolgens ging de brief over naar het vraagstuk dat Charl's leven had bepaald, de ecologische vernietiging door menselijk egoïsme en conformisme. Janek kwam ook met een antwoord: toekomstige generaties zouden door de nieuwe communicatiemiddelen en technologieën een bewustzijnsverandering ondergaan waardoor ze het over de oplossing van dit vraagstuk, hoe ze de vernietiging zouden kunnen voorkomen, eens zouden worden. Charl onderbrak me en meende te begrijpen dat Janek bedoelde dat deze nieuwe technologieën de problemen van de consumptiemaatschappij zouden verergeren. Hij bracht de toename van het energieverbruik naar voren, de vervuiling, en de sociale effecten van groepsdwang, onbegrip en vervreemding. Ik legde uit dat volgens Janek de technologische revolutie een doel diende, bijvoorbeeld het ontwikkelen van een gezamenlijk bewustzijn om de ecologische vernietiging te voorkomen. De uitdrukking van ongelof over Janek's vooruitgangsinterpretatie bleef zichtbaar op Charl's gezicht.

Het grootste deel van de brief was gewijd aan het vraagstuk waar Janek zelf mee worstelde: de spanning tussen het evolutionaire en het religieuze gezichtspunt. Hij wilde graag met Charl hierover van gedachten wisselen, al begreep hij dat Charl in zijn huidige toestand zijn handen vol had aan problemen die voortvloeiden uit zijn ziekte, waardoor hij niet meer wist wat hij nu in werkelijkheid beleefde en wat in zijn wanen en hallucinaties. Toch wierp hij de vragen op die hem bezighielden: had alles in de natuur niet een doel? Was kennis van dat doel niet de meest wezenlijke menselijke behoefte?

Janek duidde ook in omzichtige bewoordingen zijn antwoord op deze vragen. Hij opperde dat zo'n doel onveranderlijk moest zijn, altijd en overal hetzelfde, en dat het de wereldorde vastlegde. Het idee van God voorzag daarin. De meest fundamentele menselijke behoefte was God te kennen. Vanuit het gangbare evolutionaire gezichtspunt geredeneerd was de menselijke geest, volgens Janek, slechts een wapen in het gevecht om te overleven. Vanuit dat gezichtspunt was de geest niet toegerust om de 'objectieve' werkelijkheid, die de zintuiglijke waarneming te boven zou gaan, te leren kennen. Die objectieve werkelijkheid, zo begreep ik, was een Goddelijke werkelijkheid.

Ook meende Janek dat de mens te veel rationaliseerde. Hij bracht daar tegenin dat mensen wonderen ervaren, verschijnselen waarvoor een rationele verklaring ontbrak. Hij zelf was daarvan meermalen getuige geweest. Hij verwierp de veronderstelling dat die ervaringen irrationeel waren en derhalve een rationele verklaring zouden hebben. Hij meende dat deze verschijnselen niet rationeel verklaard konden worden.

Ik wist niet goed wat ik met de brief van Janek aan moest. Gelukkig hoefde ik de brief alleen maar te vertalen, maar wat moest ik zeggen vanuit het gezichtspunt van Charl? Het was duidelijk dat Janek in een andere werkelijkheid leefde dan Charl. Charl was een Darwinist. De "survival of de fittest" diende geen "hoger doel". Cultuur, waaronder godsdienst, kon een functie vervullen in de overleving van de soort als sociaal bindmiddel. Rationaliseren was geen wetenschappelijk verklaren. Het succes van de wetenschap berustte op het feit dat het gebeurtenissen kon voorspellen. Ook verwachtte ik dat Charl de opvatting over wonderen van Spinoza zou onderschrijven, dat deze duiden op menselijke onwetendheid en niet op goddelijk ingrijpen.